

Araştırma Makalesi

Doğumunun 150. Yılı Anısına:

CELİL MEMMEDGULUZÂDE’NİN *ANAMIN KİTABI* PİYESİNDE AZERBAYCAN İDEALİ

Afina BARMANBAY*

Öz

XX. yüzyıl başlarında Azerbaycan’da sade halka hitap eden en ünlü yayın organı olan *Molla Nesreddin* (1906-1931) dergisinin editörü Celil Memmedguluzâde (1869-1932), Azerbaycan’ın önde gelen yazar, gazeteci ve fikir adamlarından biridir. Celil Memmedguluzâde, vefatının 150. yıldönümü sebebiyle Azerbaycan edebî muhitinde bu yıl en fazla gündemde olan yazardır. Onun *Anamın Kitabı* piyesi ise ele aldığı meselelerle ilgili olarak son yıllarda Azerbaycan’da en çok değinilen eserlerin başında gelir. Muasırları tarafından Mirza Celil diye hitap edilen Celil Memmedguluzâde’nin vatan, millet ve dil meselelerini zirveye taşıdığı *Anamın Kitabı* piyesi, Azerbaycan’ın XX. yüzyıl başlarındaki manevi âlemini aksettiren en önemli eserlerdendir. Bu piyesi, yazarın o döneme kadar felyeton ve makalelerinde ele aldığı meselelerin yekünü gibi nitelendirebiliriz. *Anamın Kitabı* eseriyle ilgili yapılan çalışmalarda daha çok dil ve özden uzaklaşma, kendi halkına yabancılaşma meselelerine ağırlık verildiği görülmektedir. Eserin konusu ve gayesi: Millî birlik, bağımsızlık, soy köküne derin bağlılık, millî ideoloji ve istiklal mücadelesi gibi güncel meselelerdir. Eserin en önemli mesajı ise bir Azerbaycan idealidir.

Çalışmamızda, *Anamın Kitabı* piyesi araştırılarak eserde adı geçen sosyal siyasi kurumlar ve yazarın bu kurumlarla ilişkileri; piyesteki ka-

Geliş Tarihi: 15.05.2019

Kabul Tarihi: 22.08.2019

Makalenin Künyesi:

Barmanbay, A. (2019). “Doğumunun 150. Yılı Anısına: Celil Memmedguluzâde’nin *Anamın Kitabı* Piyesinde Azerbaycan İdeali”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 48, 83-114.

DOI: 10.24155/tdk.2019.112

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, afina.barmanbay@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-8038-6668

rakterlerle yazarın yakın çevresindeki kişiler arasındaki benzerlikler; Alibey Hüseyinzâde'ye yapılan göndermeler; Azerbaycan edebî eleştiri tarihinde iki farklı kutup olarak gösterilen Alibey Hüseyinzâde ve Mirza Celil'in Azerbaycan için hizmetleri değerlendirilmiş, dönemin sosyal-siyasi manzarası ışığında Memmedguluzâde'nin *Anamın Kitabı* piyesindeki Azerbaycan ideali belirlenmiştir.

Anahtar sözcükler: *Anamın Kitabı*, Celil Memmedguluzâde, Mirza Celil, Azerbaycan, dil, aydın.

In Commemoration of the 150th Birth Anniversary: The Ideal of Azerbaijan in the Play *Anamin Kitabı* by Jalil Mammadguluzadeh

Abstract

Jalil Mammadguluzadeh (1869-1932), the editor of "Molla Nasreddin" (1906-1931) magazine, which was the most famous printed source in Azerbaijan appealing to the common people, was one of the leading writers, journalists and thinkers of Azerbaijan at the beginning of the 20th century. This year, when the 150th anniversary of his birth is celebrated, Jalil Mammadguluzadeh is the author most talked about in the literary circles of Azerbaijan. His play "Anamin Kitabı" is one of the literary works that preserves its actuality in Azerbaijan. "Anamin Kitabı" (My Mother's Book) play written by Jalil Mammadguluzadeh, who was also referred to as Mirza Jalil at that time, is one of the most important literary works reflecting the spiritual world at the beginning of the 20th century. In this play, the author brings such issues as Homeland, Nation and Language to the top. This play can be characterized as the summary of all the issues that were depicted by the author in his feuilletons and articles written up to that moment. Studies on "Anamin Kitabı" (My Mother's Book) play are mostly focused on such issues as the alienation from the language and essence as well as the alienation from one's own people. The subject and the purpose of this literary work include such issues as national unity, independence, deep commitment to the roots, national ideology and struggle for independence. Although the most important message of this play is the ideal of Azerbaijan.

In this work, "Anamin Kitabı" (My Mother's Book) play is studied to the finest details. Such issues as the socio-political organizations mentioned in the play and author's relationship with these organizations, the similarity of the characters of the play with people from the author's inner circle, references to Alibeg Husseinzadeh, as well as activities conducted for the benefit of Azerbaijan by A. Husseinzadeh and Mirza Jalil depicted as two different poles in the Azerbaijani literary criticism, are evaluated here. The ideal of Azerbaijan in "Anamin Kitabı" by J. Mammadguluzadeh is defined on the background of the period.

Keywords: *Anamin Kitabı* (My Mother's Book), Jalil Mammadguluzadeh, Mirza Jalil, Azerbaijan, language, intellectual.

Giriş

XIX. yüzyıl sonlarında Azerbaycan’da Mirza Fethali Ahundov’la (1812-1878) başlayan Maarifçilik hareketi 1875’te Hasan Bey Zerdabi’nin (1837-1907) *Ekinci* gazetesi (1875-1877) ile taçlandırılmıştır. XX. yüzyıla girer girmez bütün dünya tarihî-siyasi olaylarla çalkalanmaya başlar. Azerbaycan, hem İran hem de Osmanlı’da baş veren olaylardan özellikle de 1905 Rus inkılabı başta olmak üzere Rusya’nın siyasi hayatından etkilenmiştir. Çeşitli sınıfların ve kesimlerin edebî görüşleri arasındaki uçurumların derinleştiği bu dönemde “mefkûreler arasında mücadelelerin keskinleşmesiyle” (Talibzâde, 1984: 109) edebiyatın sosyal hayattaki yeri ve önemi de artmıştır. Çarlık Rusya’da sansürün yumuşamasıyla yayın organları giderek çoğalmış, maarif-eğitim problemi gündemi meşgul eden meselelerin başına geçmiş, hem romantik hem de realist edebiyatın esas konusu hâline gelmiştir. Azerbaycan’da maarifçiliğin asıl amacı halkın kendini bir millet olarak algılamasını sağlamaktır (Гаджиев, 1984: 9). Realistler, Müslüman dünyasını ıslah etmeye çalışırken cemiyeti tenkit-eleştiri yoluyla ağır şekilde kırbaçlıyor, romantikler ise acı gerçeklerin dibine inerek olaylara felsefî yaklaşımları ile halkı eğitmeye çalışıyorlardı. Realistler daha çok mantığa, romantikler duyguya hükmediyorlardı. Realistleri önce Azerbaycan, daha sonra Müslüman dünyasının acı gerçeklikleri düşündürüyordu. Romantikler ise Azerbaycan’ı tecrit edilmiş şekilde değil daha çok Turan ve İslam dünyasının bir parçası olarak görüyorlardı.

Edebî eleştiri tarihinde farklı tarzlarından dolayı romantik akımın öncüsü Alibey Hüseyinzade’nin (1864-1940) *Hayat* gazetesi (1905-1906) ve *Füyûzât* dergisi (1906-1907) ile realist akımın öncüsü Celil Memmedguluzâde’nin (1869-1932) *Molla Nesreddin* (1906-1931) dergisi sürekli karşı karşıya getirilmiştir. “*Molla Nasreddin yazarlarının milli bir dilin ancak halkçı bir tavırla gerçekleştirilebileceği yönündeki yaklaşımlarına karşın, Füyûzât kadrosu daha çok milliyetçi fikirler doğrultusunda ortak dil olarak “İstanbul Türkçesi” tezini ortaya koymuştur*” (Erol, 2011: 1076). Celil Memmedguluzâde, “*insanı halk kitlelerinden ayıran, onu halka yabancı kılan kültürü*” kabul etmez (Yurtsever, 1950: 26). Abdürrahim Bey Hakverdiyev, “Edebî Dilimiz Hakkında” adlı makalesinde *Füyûzât*’ın “*Türk Azerbaycan dilini Osmanlılaştırdığını*”, *Molla Nesreddin*’in buna karşı “*acımasız mücadelesinin*” sonuç veremediğini ve genç yazarların çoğunun Alibey’in etkisi altında kaldıklarını kaydetmiştir (Hakverdiyev, 2005: 377-378). Füyûzâtçıların yüksek seviyeli, ancak muayyen anlamda elit üslubuyla Molla Nesreddincilerin sade, halka yönelik yazıları arasındaki farkı inkâr edemeyiz (Anar, 2008: 24). Celil Memmedguluzâde kendisi de *Molla Nesreddin*’i eğitimliler için değil cahil kitle için yazdığını, bu yüzden

dilinin sade ve anlaşılır olması gerektiğini vurgulamıştır (Hakverdiyev, 2005: 372). Erdoğan Uygur, imparatorluk dili olan Latincenin ilk önce gerçek manada çobanların dili, İngilizcenin ise geçmişte pazarcılarının dili olduğuna dikkat çekerek Celil Memmedguluzâde'nin “Çoban dili denilerek küçümsenen Türkçeyi sahiplendiği” fikrini savunmaktadır (2007: 59). Şu bir gerçek ki, geniş halk kitlelerine hitap ettiği için “Azerbaycan matbuat tarihinde hiçbir eser Molla Nesreddin mizah dergisinin sahip olduğu tesir gücüne ulaşamamıştır” (Yıldırım, 2015: 658). Ayrıca “Rus Çarlığı, İran Şahlığı ve Osmanlı Devleti'nin son zamanlarını mizahî bir dil ve anlatımla veren derginin ortak Türk dünyası edebiyatı açısından önemi yadsınamaz” (Durmuş, 2008: 360). Diğer taraftan da dergide argo ve jargonlarla dolu bayağı bir dilin kullanıldığını ve bu dilin tamamen yerel olup Türk dünyasının geneli tarafından anlaşılmadığını söyleyebiliriz. *Füyûzât*'ın dili ise Azerbaycan'daki konuşma dili olmasa da okumuş bütün Türk aydınlarının anlayacağı bir dildir. *Molla Nesreddin ve Füyûzât*'ın temsil ettiği “tenkiti realizm ve romantizm” “yeni sosyal, manevi çağın iki müteakib, karşılıklı edebî kutupları gibi yükselir ve devrin karmaşıklık ve tezatlarını vahdetle ifade eder” (Garayev, 1976: 9). Aslında o dönem için en ideal olan dil ise bir “altın orta” - *Füyûzât* dilinden daha sade, *Molla Nesreddin* dilinden daha edebî olabilecek bir dildi.

Azerbaycan edebiyatında *Celil Memmedguluzâde*, *Abdürrahim Bey Hakverdiyev* ve diğerleri realist-satirik metodun kurucusu *Mirza Fethali Ahundov*'un gelenekleriyle yetmişmiş, onun açtığı çığır ile ilerlemişler (Efendiyev, 1963: 235). Celil Memmedguluzâde üslubu satire¹ ile mizahın sentezinden oluşan *Molla Nesreddin* üslubudur (Memmedov-Saraçlı, 1983: 99-100). XX. yüzyıl satirik-mizahi nesir eserleri genel olarak çağdaş sosyal-analitik ruhludur. Her şeyin sadece inkılâpla düzeltilebileceğine inanan veya buna inandırmaya çalışan Sovyet tenkidi, Mirza Alekber Sâbir ve Celil Memmedguluzâde gibi realist sanatkârların ideolojik yönden Rus proleter yazarlarıyla benzer yanlarına dikkat çekerek, bu yazarların Rus devrimi başlamadan önce Azerbaycan edebiyatında sosyalist realizm metodunun oluşması için zemin hazırladıklarını yazıyordu (Очерк истории Азербайджанской Советской Литературы, 1963: 28). “Molla Nesreddin” den çok daha önceleri şiirler yazsa da nihayetinde Sâbir'i “Sâbir” eden (Hakverdiyev, 2005: 374), onu meydana koyan (Caferoğlu, 1932: 431) *Molla Nesreddin* dergisi oldu. Celil Memmedguluzâde ise “*tarihe Azerbaycan Molla Nesreddini gibi dâhil olmuştur*” (Mirehmedov, 1980: 3). Anar Rzayev, Mirza Celil'i Cervantes, Balzac, Gogol, Dostoyevski, Tolstoy, Çehov, Marcel Proust gibi yazarlarla aynı seviyede görmektedir

1 Satire – satirik eser, hiciv.

(Anar, 2008: 37-38). *Mehmet Fuat Köprülü*, Celil Memmedguluzâde'nin "Ölüler" adlı piyesini "Azeri tiyatrosunun belki en mühim hiciv ve tenkid eserlerinden biri" olarak değerlendirmiştir (2000: 120). *Anamın Kitabı* piyesi ise idea-bedii özellikleri ve değer bakımından Yaşar Garayev'e göre edibin dram yaratıcılığında "Ölüler" piyesinden sonra "ikinci büyük hadise" (1976: 96), Eflatun Saraçlı'ya göre "bütün idea-bedii özellikleriyle *Mirza Celil'in en mükemmel, en ölmez eseridir*" (2007: 352).

1. Celil Memmedguluzâde'nin *Anamın Kitabı* Piyesi ile Makale ve Felyetonları² Arasındaki İlişkiler

Vatan, millet ve dil meseleleri "bütün zamanların evladı", "her yeni neslin yol yoldaşı" (Anar, 2008: 38) olan Celil Memmedguluzâde'nin eserlerinin ana hattını oluşturmaktadır. Eflatun Saraçlı, Celil Memmedguluzâde'nin nesir eserlerini incelerken yazarın birçok hikâyesinin felyetonları ile olan yakın alaka ve bağlantılarını tespit etmiştir (Memmedov-Saraçlı, 1983: 95-96). Bu ilişkiyi yazarın makaleleri, özellikle felyetonları ile *Anamın Kitabı* piyesi arasında da görebiliriz. *Anamın Kitabı* eseri, sanki Mirza Celil'in 1906 senesinden beri yayınlanan felyetonlarının bir yekânı gibidir. Piyes, "Molla Nesreddin" ideallerinin bedii tecessümüdür (İsrafilov, 1988: 169). *Molla Nesreddin* dergisinin ilk sayısından itibaren (7 Nisan 1906, No:1) soydaşlarına "Sizi deyip gelmişem, ey benim Müslüman gardaşlarım" diye hitap eden Mirza Celil, şöyle devam etmiştir: "meni gerek bağışlayasınız, ey benim Türk gardaşlarım ki, men sizle Türkün açık ana dili ile danışıram. Men onu bilirem ki, Türk dili danışmak ayıptır ve şahsın ilminin azlığına delâlet eder. Ama ara sıra geçmiş günleri yâd etmek lâzımdır" (Memmedguluzâde, 2004b: 4). Mirza Celil, dil konusundaki bu duruşunu sona dek korumuştur.

İsa Hebibbeyli'ye göre, uzun yıllar Celil Memmedguluzâde'nin eserlerinden biri gibi kabul edilip seçilmiş eserlerine de dâhil edilen "Ana Dili" makalesi, Celil Memmedguluzâde'ye ait değildir. Hatta bu yazının müellifinin *Memmed Said Ordubadi* (1872-1950) olabileceği ihtimali de ileri sürülerek "Ana Dili" makalesi yazarın seçilmiş eserleri arasına alınmamıştır (Bkz: Hebibbeyli, 2006: 37; Hebibbeyli, 2009: 36). Bu makalenin dışında, *Bizim "Obrazovannı"lar*³ (1906), *Maymunlar* (1906), *Bakılılara* (1906), *Cemiyet-i Hayriye* (1907), "Tercüman"ın *Fetvası* (1907), *İttihat* (1908), *Papazlar* (1909), *Usul-i Cedit* (1909), *Elifba* (1913), *Cumhuriyet* (1917), *Vatandaşlar* (1917), *Rus Mahreci* (1917) ve nihayet *Azerbaycan* (1917)

2 Dönemin sosyal ve politik meseleleri üzerine yazılan mizahi, satirik ve alaycı tarzda edebî meseleleri konu eden eleştiri-kritik gazete yazılarına felyeton denir. Felyeton ile ilgili detaylı bilgi için bkz: (Uygur, 2006).

3 Obrazovannı – Rusça: "obrazovanny" – eğitilmiş, tahsilli.

gibi felyeton ve makaleler, konu itibariyle *Anamın Kitabı* piyesi ile ortak özelliklere sahiptir.

Mirza Celil “*Papazlar*” felyetonunda, Osmanlının Hristiyan milletlerinin gazetelerde yazılanlardan haberdar oldukları, Türk milletinin ise “üç-dört bin âliye mekteplerde okumuşlarını saymazsak, kalanlarının dünyadan bihaber” kaldıkları anlatılır, buna İstanbul’da çıkan gazetelerin dilinin sebep olduğu belirtilir. Yazarlar, avamın ve köylünün onların yazdıklarını anlayıp anlamayacaklarını düşünmezler, onlar için önemli olan şey, okuduklarında “*Peh peh, Arap dilini nasıl da güzel biliyor.*” demeleridir (Memmedguluzâde, 2004b: 405). “Elifba” felyetonunda ise kendi dilini küçümseyip çocuklarını Rusça okutanlar eleştirilir (Memmedguluzâde, 2004b: 531-533). “Rus Mahreci⁴” felyetonunda Mirza Celil, “*Biz Müslümanlar, illa da bir mahrece tabi olmamız lazım. Araplardan sonra şimdi de Ruslar geldi.*” der, Rusça eğitim görenlerin Türkçe bilmelerine rağmen Şeyhülislam ve müftünün bulunduğu meclislerde dahi Rusça konuşmalarını eleştirir. Yazıda, Levitskiler⁵, Radlovlar⁶, Ostroumov,⁷ Miropiev⁸ gibi isimleri geçen Rus misyonerlerinin isteklerine ulaştığı, bu yolda harcanan paraların boşa gitmediği, onların güzel sonuçlar elde ettiği anlatılır. Yazar, “bundan sonra ne yapılmalı?” sorusunu kendine has ironiyle şöyle yanıtlar: Şimdiki Rus tahsili yoluyla gidersek “*Ruslaşıp hoş baht olacağız*”, cemiyyette saygın yer edineceğiz (Memmedguluzâde, 2004c: 28).

Mirza Celil, 1917 yılının baharında yazdığı “Cumhuriyet” adlı makalesinde, yaklaşmakta olan Cumhuriyet döneminin heyecanı ile halka sade dille Cumhuriyet yönetim biçimini anlatır (Memmedguluzâde, 2004d: 190-193). “*Şükür Allaha, kurtulduk*” sözleriyle başlayan “Vatandaşlar” makalesinde, Rus rejimi zulmünden kurtuluşun, “*dağ gibi Rusya istibdadı*” yıkıldığı için mutluluk saçan cümleler sarf edilmektedir (Memmedguluzâde, 2004d: 193-194).

Celil Memmedguluzâde'nin 27 Kasım 1917’de yazmış olduğu “Azerbaycan” makalesi yazarın “*en manalı ve siyasi bakımdan en gerekli*” eserdir (Saraçlı, 2007: 325). Bu makale yazarın “*yaralı yüreğinin feryadı gibi seslenmektedir*” (Anar, 2008: 25). “Azerbaycan”, Mirza Celil’in makalelerinin şaheseri, “*millî uyanış ve siyasi intibah döneminin hakiki bedii manifestosu*”, Azerbaycan halkının “*müstakil ve demokratik devlet kuruculuğu sürecindeki umum millî vazifelerinin*” tercümanı (Hebibbeyli, 2009: 23) gibi nitelendirilmiştir. Bu makalenin, *Anamın Kitabı* piyesi ile ideolojik

4 Mahrec – Dâhilde çıkarılan mahsulât ve emtiann sarfı için harîc memlekette bulunan mahaldir.

5 Levitskiy Artemiy Grigoryevîç (?-1874).

6 Vasiliy Vasilyevîç Radlov – Friedrich Wilhelm Radloff (1837-1918).

7 Nikolay Petroviç Ostroumov (1846-1930).

8 Miropiev Mikhail Alekseeviç (1852-1919).

yakınlığına dikkat çekmek isteriz. Aslında yazar, *Anamın Kitabı* piyesinde vermek istediği mesajı çok daha önceden “Azerbaycan” makalesinde açıklamıştır. Bu makalede Mirza Celil, Azerbaycan’a tam bir Molla Nesreddin üslubuyla seslenir:

“Ah, güzel Azerbaycan vatanım! Harada galmısan?.. Ey toprak ekmeği yiyen Tebrizli gardaşlarım, ey keçe papak Hoylu, Mesginli¹⁰, Serablı¹¹, Goruslu¹² ve Moruslu¹³ gardaşlarım, ay bitli Marağalı¹⁴, Merendli¹⁵, Gü-lüstanlı¹⁶ guli-biyabanı¹⁷ vatandaşlarım, ey Erdebili¹⁸, Halhallı¹⁹ biraderlerim! Gelin, gelin, gelin mene bir yol gösterin. Vallah aklım şaşıp. Ahir²⁰ dünya ve âlem değişildi. Her şey gayıdıb²¹ öz aslını tapdı.²² Her matluba el vuruldu, gelin biz de bir defa oturak ve keçe papaklarımızı ortalığa koyup bir fikirleşek, görek haradadır²³ bizim vatanımız?! Gelin, gelin ey unutulmuş vatanın cırıg-mırıg²⁴ gardaşları! Gelin görek beşikte yad milletlerin sütünü emmiş, vatanımızı yadırgamış ve milletimizin ruhundan habersiz bir para millet başçılarımız size ne gün ağlayacaklar?!”

Bazı vakitler şapkasını önüne koyup düşünen, hayallere dalıp kendi- siyle konuşan yazar, “Benim anam kimdir?” diye sorar ve “Zehrabanu”²⁵ diye cevaplar. Dilinin Azerbaycan dili, vatanının da Azerbaycan vilayeti olduğunu söyleyen yazar, “Neresidir Azerbaycan?” sorusuna cevabıyla vatan algısını gayet açık ve net şekilde ortaya koyar: “Azerbaycan’ın çok hissesi İran’dadır ki, merkezi ibaret olsun Tebriz şehrinden; Kalan hisse- leri de Gilan’dan tutmuş kadim Rusya hükümeti ile Osmanlı hükümetinin dâhillerindedir.” (Memmedguluzâde, 2004c: 4). Görüldüğü üzere, Mirza

9 Harada galmısan – nerede kalmışsın.

10 Meşgin – Meşgin veya Meşginşehr. İran sınırları içerisindeki Erdebil eyaletinde şehirdir.

11 Serab – Tebriz-Erdebil karayolu üzerindedir. İran’ın Doğu Azerbaycan eyaletinde şehirdir.

12 Gorus – Revan şehrine 250 km mesafede, Ermenistan sınırları içerisinde.

13 Lafin gelişi olarak Moruslu yazılmış: Goruslu-Moruslu.

14 Marağa – İran’ın Doğu Azerbaycan eyaletinde şehir. Tebriz’e 130 km mesafededir. Marağa Hanlığı, doğuda Miyane, kuzeyde Tebriz ve batıda Urmiye Gölü ile sınırları çevrili olan Güney Azerbaycan’daki Hanlıklardan biridir.

15 Merend – İran’ın Doğu Azerbaycan eyaletinde şehir. Merend Hanlığı - Azerbaycan Hanlıklarından biridir.

16 Gülistan Eyaleti – İran’ın kuzeydoğusunda yer alır. 1997 yılına dek Mazenderan ayaletine bağlı olmuş, Hazar denizine sahili olan eyalettir.

17 Guli-biyabani – gulyabani. İnsanı felakete attığına itikat edilen vahşi bir mahlûk ismi. Yazar daha 1907’de yazdığı “Ey guli-biyabani, Gel götür bu hayvamı” epigrafisiyle başlanan “Guli-biyabanlar” adlı makalesinde (Memmedguluzâde 2004b: 145-147) bu ibareyi aç, fakir soydaşlarına yardım etmeyip taziye veya düğünler yapıp övünen kişiler için kullanmıştır.

18 Erdebil – Güney Azerbaycan’da eyalettir.

19 Halhallı – Erdebil eyaletinde şehirdir.

20 Ahir – sonunda.

21 Gayıdıb – dönüp.

22 Her şey kendi aslını buldu.

23 Haradadır – nerededir.

24 Cırıg-mırıg – yirtik-sökük.

25 *Anamın Kitabı* piyesinde ana karakterinin adı da Zehrabeyim’dir.

Celil Azerbaycan dediğinde, bölüne bölüne bir avuç kalmış XX. yüzyıl başlarındaki Azerbaycan'ı değil, zamanında hudutları çok geniş bir coğrafyayı kapsayan toprakların tamamını kastetmiştir. *Anamın Kitabı* piyesinde de üç kardeş bu üç devleti - İran, Rusya ve Osmanlıyı temsil eder. Halkın coğrafi talihi ve tarihi, konumu gibi meseleler *Anamın Kitabı*'nda “*Azerbaycan'ın bütün tarihî varlığını tecessüm ettiren felsefi sembol seviyesine yükseltmiştir*” (Anar, 2008: 22).

2. Anamın Kitabı Piyesinin Yazıldığı Tarih, Eserin Sahne Hayatı ve Sovyet Tenkidi

Eşi Hamide Memmedguluzâde-Cavanşir, hatıratında Mirza Celil'in 1918 yılının Aralık ayının ilk günlerinde Şuşa'dayken *Anamın Kitabı* piyesini yazmaya başladığını, eseri 1919 yılı Şubat ayının son günlerinde bitirdiğini belirtmiştir. Buradan eserin ilk versiyonunun yaklaşık üç ayda tamamlandığı anlaşılmaktadır. Hamide Hanım, Mirza Celil'in eseri kendisine güzel ses tonuyla okuduğu zaman nasıl etkilendiğini, Mirza Celil'i tebrik edip el yazmadan bir nüsha daha yazdırıp hatıra olsun diye saklamak için onun rızasını aldığını ve o elyazmaları hâlâ sakladığını kaydetmiştir (Mehmetkuluzâde, 2002: 84-86). Çoğunlukla Hamide Hanım'ın hatıralarına istinaden eserin yazılma tarihi birçok çalışmada 1919 olarak gösterilmiştir (İsrafilov, 1988: 169; Veliyeva, 2003: 109; Uygur, 2005: 11). Eflatun Saraçlı, yazarın piyesi 1919'da bitirmesine rağmen çalışmalarının devam ettiğini belirtmiştir (2007: 337). Bazı kaynaklarda ise eserin yazılma tarihi kaynak gösterilmeden 1920 olarak kaydedilmiştir (Hebibbeyli, 1997: 341; Celil Memmedguluzâde Ansiklopedisi, 2008: 49, 310). Bu tartışmalı fikirler, şimdiye dek piyesin hiçbir neşrinde tarih gösterilmediği içindir. Bu sorunun kesin cevabını yazarın kendi el yazmalarında bulabiliriz. *Anamın Kitabı* eserinin elyazmasının sonunda “Yanvar²⁶ 1920 Miladi, Şuşa Kalesi” (Şekil 1) tarihi kaydedilmiştir. Yazar kendi adını da “Celil Mehemedguluzâde (Molla Nesreddin)” şeklinde yazmıştır (Mehemedguluzâde, 1920). Hamide Hanım'ın hatıralarındaki bilgiler genel olarak dakikliği ile dikkat çektiği için kendisinin 1919 ve 1920 yıllarını birbiriyle karıştıracağını sanmıyoruz. Görünen o ki Mirza Celil'in eşine okuduğu, piyesin ilk versiyonudur. Yazar 1918 yılında yazmaya başladığı eseri 1919'da bitirse de 1920 yılına kadar üzerinde bir hayli çalışmıştır.

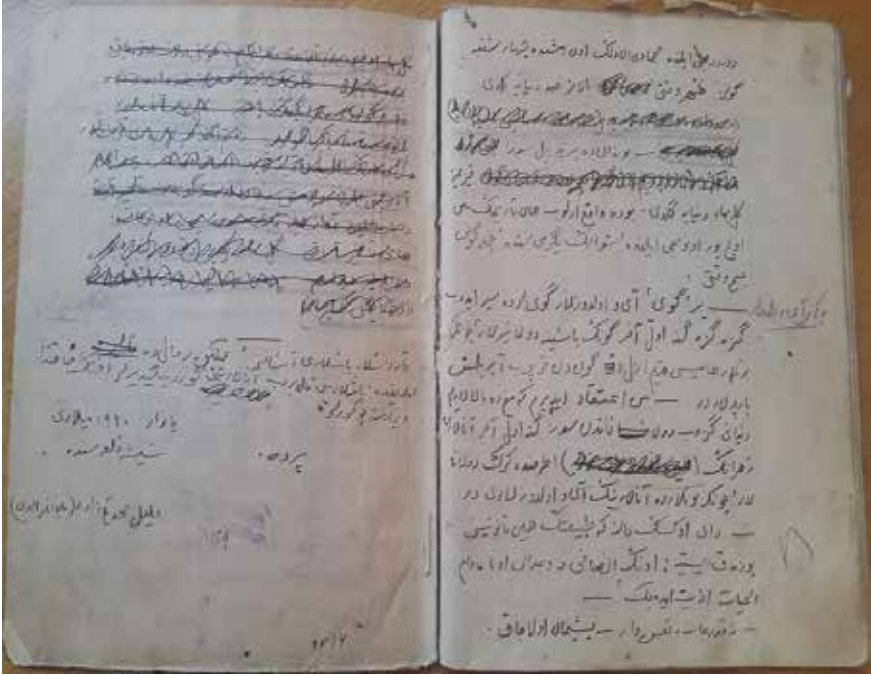
Anamın Kitabı piyesi ilk defa Bakü'de 1922 yılında, daha sonra 1923'te ve 1927'de Dadaş Bünyadzâde adına Drama Tiyatrosunda oynanmıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin (1918-1920) ilk ve son cumhurbaşkanı Muhammed Emin Resulzâde (1884 - 1955) *Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı*

26 1920 Yanvar – Ocak 1920.

adlı eserinde *Anamın Kitabı* piyesinden de bahsetmiş, “*Cemiyeti ana kökünden ayırmak isteyen komünistlere, halkı Anamın Kitabı’na çağırın*” bu eserin hoş gelmediğini, bu yüzden de uzun müddet sahnede oynanmasının yasaklandığını belirtmiştir (1990: 61).

Sovyet edebî eleştiri tarihinde, *Anamın Kitabı* piyesinin 1918-1920 Cumhuriyet dönemini eleştirdiği hakkında yanlış bilgiler de yer almaktadır. Hatta yazarın doğrudan hâkimiyet başındaki Müsavatçıları hedef aldığı, “*onların alçak simasını üç kardeşin suretinde*” (Celal, 1958: 46) tasvir ettiği gibi ifadeler kullanılmaktaydı. Hâlbuki piyesin en başında, olayların “*tarih-i hicrinin 1330 yılının yavuklarında²⁷, Azerbaycan şehirlerinin birinde, Rusya hükümeti asrında*” (Memmedguluzâde, 2004a: 438) cereyan ettiği yazılmıştır. Bu tarih, yaklaşık 1911-1912 yıllarına denk gelmektedir. Piyesin başlangıcındaki bu not, bir kartvizit gibidir, dikkatten kaçması mümkün değildir. Ayrıca olay örgüsünde çar rejimi memurunun evde arama yaptığı sahneden de olayların 1917 yılından önce cereyan ettiği anlaşılmaktadır. Bu nedenlerden dolayı Sovyet tenkitinde, piyesteki olayların Müsavat döneminde cereyan ettiğini ima eden bu tür yaklaşımlar, Müsavat Partisinin XX. yüzyıl başlarında cemiyetteki etkili mevkisi, Azerbaycan Cumhuriyeti’nde (1918-1920) hâkim parti olması ve Sovyetlerin eski millî rejimi karalama maksadı gütmesiyle alakalandırılabilir.

27 Yavuklarında – yakınlarında.

Şekil 1: *Anamın Kitabı*. Fon: 6, Saklanma vahidi 14 (S.V.), s. 40.
Azerbaycan Millî İlimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsü

4. *Anamın Kitabı* Piyesinin Konusu

Millî dilin saflığı, Azerbaycan adlı memleketine sevgi, Birleşik Azerbaycan arzusu gibi hususlar, Mirza Celil'in en büyük idealleri arasında ön sırada yer almıştır (Memmedov, 2003: 5). Belki de bu yüzden "*Celil, Anamın Kitabı'nı bütün eserlerinden daha çok severdi*" (Mehmetkuluzade, 2002: XLIV) çünkü eserin konusu ve gayesi millî birlik, bağımsızlık, millî kimlik, millî ideoloji ve istiklal mücadelesidir. Sovyet döneminde ise piyesin ana fikri dikkate alınmadan karakterlerin kendi dillerinden uzaklaşmaları ve yabancı kültürlerin etkisiyle boş işler peşinde koşmaları esas mesele gibi öne çıkarılmıştır. Hâlbuki eser çok güçlü mesajlar içermektedir. İlk defa sırf bu konulara değinen Hüseyin İsrailov'a göre piyeste Azerbaycan'ın mukadderatıyla ilgili tarihî adaletsizlik, facia, ayrı düşmüş bir halkın birleşmesi, müterakki bir kuruluşa kavuşması gibi mühim problemler yüksek bedii genellemelerle anlam kazanmıştır (1988: 171). Yazar, piyesteki aydın karakterleriyle yalnızca vatana asıl hizmetin ne demek olduğunu anlatmakla kalmamıştır, burada "*Mesele yalnızca aydın meselesi değil, birleşik Azerbaycan, onun geçmişi, geleceği, derdi ve sevincidir; dede-babaların birlik, millî şeref haykırışına, millî devletçiliğe, kurtuluşa,*

müstakillîğe yönelmiş yoldur, baba vasiyeti, ana kitabıdır.” (Saraçlı, 2007: 349).

Anamın Kitabı’nda bir ailenin timsalinde Azerbaycan’ın manevi âlemi aksedilmiştir. Zehrabeyim adlı annenin yurt dışında tahsil alıp gelen üç oğlu ve bir kızı vardır. Kızının adı Gülbahar’dır, güzel ahlaklı, temiz kalpli bir ev kızıdır. Büyük oğul Rüstem, Petersburg’da tahsil görmüş, Rus terbiyesi, Rus eğitim tarzı taraftarıdır, konuşmalarında sık sık Rus sözleri kullanmaktadır. Eşi de Rus tahsilli olup, Rusça konuşmaktadır. Rüstem hayır cemiyetinin başkanlığını yapar, okulda Rus dili dersi verir ve lügat tertip etmekle meşguldür. Ortanca oğul Mirza Muhammedali, Necefül Eşref’te tahsil almış, konuşmaları Fars ibareleriyle zengin olan bir dindardır, İran terbiyesi taraftarıdır, abisinin başkanlığını yaptığı hayır cemiyetine ait okulda ilahiyat dersi verir, ay ve güneş tutulmalarıyla ilgilenir ve muska yazmakla meşguldür. Küçük oğlan Samet Vahit, İstanbul’da Edebiyat Fakültesinden mezun olmuş, Osmanlı eğitimi taraftarıdır, Osmanlı lehçesiyle konuşur, aynı okulda “İlmi kafiye” dersi verir, klasik tarzda şiirler yazmakla meşguldür. Üç erkek kardeş farklı bakış açılarıyla bir evin içerisinde birbirlerine düşerken çar rejiminin memuru da onları el birliği ile devleti yıkmak gibi girişimlerde bulduklarından şüphelenerek evlerinde arama yapar. Memur Mirza Cafer Bey birkaç polisle kardeşlerin kitaplarını teftiş eder. Kardeşlerin soyadları sorulduğunda verilen cevaplar çok manidardır: *Rüstem bey Abdülazimof, Mirza Muhammedali halef-i merhum Abdülazim, Abdülazimzâde-yi Samet Vahit* (Memmedguluzâde, 2004a: 462).

Rüstem’in kitapları hepsi Rusça lügatlerdir. Bu kitapların bir tanesinin bile “*Müslüman kitabı*” olmadığını gören Mirza Cafer Bey, bunun sebebini sorar ve kendisi cevaplar; evet, o bir darülfünun mezunudur. “*İran ve Rusya Azerbaycanlılarından bir müstakil hükümet*” kurmakla suçlanan Mirza Mehemmedali’nin kütüphanesinden yalnızca Ay ve Güneş tutulmalarıyla ilgili kitaplar çıkar. Samet Vahit’in kütüphanesi ise yalnızca İstanbul’da basılmış şiir kitaplarından oluşmaktadır. Mirza Cafer Bey’in neden şiir kitaplarının hepsinin İstanbul’da basıldığına dair sorduğu soruya şiir yazma modasına uyan Samet Vahit’in verdiği cevap, onun sanatsal yönündeki kimliğini ele vermektedir: “*Sebeb budur ki, Osmanlı’da cem-i kalem sahipleri şairdir; cem-i doktorlar, mühendisler, diplomatlar, hatta bakanlar da şairdi, hepsi şairdir.*” (Memmedguluzâde, 2004a: 466). Bu sahnede müellifini tespit edemediğimiz birkaç manasız şiir parçaları yer almaktadır. Okunan şiirlerin içinde anlamlı tek bir şiir verilmiştir ki, bu da Tevfik Fikret’in “Ferdâ” şiirinden bir parçadır:

*Ferdâ senin; senin bu teceddüd, bu inkılâp...
Her şey senin değil mi zâten?... Sen, ey şebâb,
Ey çehre-i behîc-i ümîd, işte ma'kesin
Karşında: Bir semâ-yı seher, sâf ü bî-sehâb.*

(Memmedguluzâde, 2004a: 465)

Polis memurunun açıklamasına göre kardeşleri aşağıdaki meselelerle ilgili ihbar etmişler:

“Siz 3 kardeş söz bir ve hemfikir olmuşsunuz ki evvela Rusya İslamlarını Türkiye devletine taraf çekip, İttihat-i Müslimin cemiyetine iştirak edesiniz. Saniyen, ahir zamanlarda Azerbaycan’da meydana gelen Hubbül-Vatan ve Edem-i Merkeziyet fırkasının amali yolunda çalışmaktasınız ki bir taraftan Kafkas Azerbaycanı’nu, diğer taraftan İran Azerbaycanı’nu ki, ibaret olsun Tebriz, Tahran, Gilan, Urmu²⁸ ve gayrileri²⁹ – bu vilayetleri birbirine ilhak edip, Müstakil Azerbaycan hükümeti yaratasınız ve salisen bu fikirlerden de uzak değilsiniz ki, müsavat ve hürriyet esaslarını köylü ve ehli kasaba içinde münteşir ediyorsunuz ki bin yıl uykuda olan cemaat hükümetin esaret zincirini kırıp, kendileri için bir necat yolu bulsunlar ve o niyetlerinizi hayata geçirmek yolunda lazımı matbuat cem eyleyip, kalem ile çalışmaktasınız” (Memmedguluzâde 2004a: 462).

Burada yazarın asıl amacı ve vermek istediği mesaj ortaya çıkar. Çar memuru aracılığıyla ifade edilen bu sözler, Celil Memmedguluzâde'nin siyasi görüşlerini sergilemektedir. Teftiş bittiğinde memur, bir saat öncesine kadar kardeşlerle ilgili başka düşüncelerde olduğunu, onların kitaplarını gördükten sonra ise fikrinin tamamen değiştiğini söyler ve ekler: *“şimdi ne fikirde olduğum ise bende kalsın”*. Aslında çok şey ifade eden bu açıklamanın etkisinden olmalı ki Rüstem bey gaflet uykusundan uyanmış gibi olur ve kahkahalarla şöyle der: *“Şimdiye kadar halk maşallah diyordu Abdülazim'in oğlanlarına, birisi Petersburg'da birisi Necefül-Eşrefte, birisi de İstanbul'da tahsil almış, okumuş âlim olmuşlar diyordular. Şimdi ağızlarına düşecek ki bunlardan biri dua yazıyor birisi “Mefâilün Fâilâtün” şiir yazıyor biri de kendine bakarak, vallahi hiç ben kendim de neci olduğumu bilmiyorum”*. Mirza Muhammedali ise lafını bitirip kahkaha atan Rüstem'i böyle gülüşün “şeytan sanatı” olduğunu söyleyerek uyarır (Memmedguluzâde, 2004a: 467). Böylece *“İran ve Rusya Azerbaycanlılarından bir müstakil hükümet”* (Memmedguluzâde 2004a: 464) kurmakla suçlanan Mirza Muhammedali'nin bu olaylardan çıkarmış olduğu ders de belli olur.

Beyaz bir kumaşla sarıp sarmalanan “ananın kitabı”, eserin kilit noktasıdır ve birkaç sahnede görünmektedir. Burada yazarın renklerden beyazı seçmesi şimdiye dek hiç dikkate alınmayan detaylardan biridir. Beyaz

28 Urmu – İran'ın Batı Azerbaycan eyaletinin merkezi şehridir.

29 Gayrileri – diğerleri.

renk, paklığın, temizliğin, bakırlığın timsalidir, kutsal sayılır. Anne her defasında kitabı çıkarıp bir şeyler söylemeye çalışır, sürekli tartışan kardeşler ise farkında olmadan bir türlü bu kilidin açılmasına müsaade etmez, anneyi konuşturamazlar. Anne, kitabı birbirleriyle tartışan Rüstem ve Mirza Muhammedali'ye doğru uzatır, kargaşa esnasında yere düşen kitabın sayfaları dağılır. Erkek kardeşler, annelerine kendilerinin farklı farklı kitaplara itikat ettiklerini, bu yüzden bir araya gelmelerinin imkânsız olduğunu, evden taşınıp gitmek istediklerini söylerler. Gülbahar, “*insanlar neden hep farklı yönlerle gider, neden herkes aynı tarafa gitmez*” diye kara kara düşünüp, “*onların hepsinin Allah yolundan çıktığını*” söyler (Memmedguluzâde, 2004a: 473-474) ve bütün kitapları dışarı atıp ateşe verir. Kardeşler ve etraftaki herkes koşturup geldiğinde Gülbahar elindeki kitabı yukarı kaldırıp, “*Kaldı birce kitap: bu da anamın kitabı!*” der ve babasının vasiyeti yazılmış bu kitabı okumaya başlar: “*Ben itikat ediyorum ki benim evlatlarım dünyanın her neresini gezip dolaşsalar da dönüp dolaşacakları yer annelerinin yanı olsun. Nasıl ki ay ve yıldız güneşin bir parçalarıdır, bunlar da analarının ay ve yıldızlarıdır. Tabiatın bu kanunu bozmak isteyen kesin vay hâline, onun insaflı ve vicdanı ona ömrü boyunca eziyet edecek, nefes aldığı sürece pişman olacaktır*” (Memmedguluzâde, 2004a: 475). Ana bihuş yere yığılır, kardeşler başına toplanır, Mirza Muhammedali can veren ananın başı üstünde Fatıha okumaya başlar.

5. *Anamın Kitabı* Piyesindeki Karakterler

“*Anamın Kitabı – Azerbaycan edebiyatında milli istiklale, Azerbaycancılık akidesi, düşüncesi ve ideolojisine hasredilmiş en ciddi ve tesirli dram eseridir*”; “*Azerbaycan’ın yalnızca XX. asrın evvelerindeki değil hem de XXI. asrın başlangıcındaki talih kitabıdır*”; Azerbaycan “*millî edebiyatının en mükemmel Azerbaycannamesidir*” (Hebibbeyli, 2009: 18-20). *Anamın Kitabı*, Celil Memmedguluzâde’nin, dolayısıyla vatansever realistlerin çoğunun vatan kavramını en iyi şekilde açıklayan bedii eserdir. “*Piyeste Azerbaycan’ın talihi, bir ailenin timsalinde gösterilir*” (Saraçlı, 2007: 348). Hüseyin İsrailov’a göre, eserde devasa ve kitlesel olmak üzere birbirine zıt iki tür karakter görülmektedir: halk ve halka yabancı eğitimli “aydınlr” (1988: 181). Halk: Ana, kızı Gülbahar, çobanlar; eğitimliler: Rüstem, Mirza Muhammedali, Samet Vahit ve onların arkadaşlarıdır.

Üzeyir Hacıbeyli’nin çok daha önce yazmış olduğu *O olmasın, bu olsun* (1910, sahnede ilk defa 1911 yılında oynandı) tiyatro eserinde, dış ülkelerden etkilenecek ana dilini unutup “gelme” sözlerle konuşan “entelektüel” tiplerin mizahi karakterlerine rastlamaktayız. *Anamın Kitabı*’ndaki “entelektüel” karakterler, *O olmasın, bu olsun* komedisindeki “entelektüel” tiplerin yanında daha trajik görünmekte. Bu aydın tipler, tahsil aldı-

ğı okullara, öğrendikleri dillere rağmen ahlaklarının nâkısılığı³⁰ yüzünden, bunları halk için, insanlık, vatan namına hayırlı, faydalı, müterakki, hümanist bir işe yönelmemişler (İsrafilov, 1988: 56). Mirza Celil'e göre, aydın birisi devrin ilerici fikirlerine hizmet etmelidir ve eğer söz konusu toplum yararına gelişme ise bu nitelikler ancak ana dille ifadesini bulduğu takdirde mümkündür. Aksi durumda ise her zaman toplumun taklitçi veya müstemleke olma ihtimali vardır (Uygur, 2005: 18). *Ananın Kitabı*, başkalaşmanın topluma bir yarar sağlamayacağını vurgulayarak aydınları dile, kültüre ve toplumsal sorunlara karşı duyarlı olmaya çağırır. Yurtdışında eğitim görüp geri dönen gençler beraberlerinde kendi yeni manevi dünyalarını da getirir, buldukları yerlerin eğitim kültürlerini benimserken kendi millî benliklerini unuttur, halkına yabancılaşırlar. “*Her deste bir ülkenin havasını çalar, bazıları ise yadlaşır; özgeleşir; sadece vatani, milleti için değil, öz ailesi için bele zararlı bir mahluka çevrilir.*” (Saraçlı, 2007 351) Piyesteki üç erkek kardeş de “*başkalaşmayı, yabancılaşmayı simgeler*” (Uygur, 2005: 13). Bunun yanı sıra üç kardeş aslında hem de üç yere parçalanmış olan vatan topraklarının simgesidir. Kardeşlerin asıl sorunu, dışarıdaki kültürden faydalanmak yerine taklit ve özentî çabasında olup millî değerlere yabancılaşmalarıdır. “*Ulusal kimliği şekillendirmede model alınacak toplumun özelliklerini kendi toplumuna uyarlamak düşüncesinden ortaya çıkan bu davranış biçimi kimlik bunalımının tortulu bir ürünüdür.*” (Uygur, 2005, 13). Celil Memmedguluzâde, bu üç erkek kardeşin timsalinde Azerbaycan gençliğini uyarmış, çar memurunun sözleriyle onların asıl maksat ve gayelerinin neler olması gerektiğinin kılavuzunu açıklamıştır. Kardeşler kendi kökleri üzerinde duramıyor, bir aydın gibi istiklale giden mesuliyetli dönemde vatana ve millete yararsız insanlara çevirilirler (Saraçlı, 2007: 354). Onlar millî benliklerinden koştuklarının farkında değiller ve halka hizmet ettiklerini sanıyorlar. İşin esprisi şu ki: “*Necat yolunu yalnız başka halkların kültürünü körü körüne taklitte gören aydınlar hiç kimseye – ne kendimize ne de özgesine gerek değil. En ilginç de o ki, bu tür aydınlar da kendilerini gerçek bir vatanperver bilirler. Ama bu tür “vatanperverlik” kimseyi telaşa düşürmez.*” (Anar, 2008: 25).

Ananın kitabı - vatanın kitabıdır, ana dilidir. Dil ise vatanın varlığıdır. “*Vatani temsil eden ana*” (Gerayzâde, 2008: 183) “*babanın vatana, halka sadakat, akide birliği hakkındaki mukaddes vasiyetlerini bütün ruhuyla koruyup saklıyor*” (İsrafilov, 1988: 178). Piyesteki *Ana* karakteri vatanın simgesidir, bu konuyla ilgili bütün araştırmacılar hemfikirdir. Hüseyin İsrafilov'a göre, *Ana* ile birlikte kızı *Gülbahar* da vatanın simgesidir (1988: 176). Erdoğan Uygur'a göre ise “*Gülbahar Azerbaycan toplumuyla öz-*

30 Nâkıs – noksan, eksik.

deşleşen” karakterdir (2005: 13). Eserde kardeşlerin her biri Gülbahar’ı kendi kafadarları olan yakın arkadaşlarıyla evlendirmek ister. Kardeşlerin arkadaşları da kendileri gibi Rus, İran ve Osmanlı eğitimi gören taklitçi gençlerdir. Erdoğan Uygur’un tespit ettiği gibi Gülbahar’ı “*yabancılara vermek Azerbaycan’ı âdeta başkalarına teslim etmekle eş anlamlıdır. Toplumun özü olan Gülbahar’ın bu isteklere boyun eğmeyişi toplumun yabancılaşmaya direndiğinin işaretidir.*” (Uygur, 2005: 16). Aslında Gülbahar vatanın geleceğini temsil eder. Gülbahar’ın durumu Azerbaycan’ın o dönemdeki durumuyla yakından ilintilidir. Ananın vazifelerinden biri de dünyaya getirdiği evladı vatan için terbiye etmektir çünkü evlat vatanın da milletin de geleceğidir. Eserin sonuna doğru Gülbahar, ananın kitabını okuyarak kardeşlerini etrafına toplar. Gülbahar’ın vasiyeti okuma sahnesi “*Azerbaycan edebiyatında vatan ve millet, millî birlik ve istiklal arzusunun dramatik uvertürü*”, “*en tesirli ve en mükemmel millî birlik ve vatanperverlik marşı*” (Hebibbeyli, 2009: 20) gibi nitelendirilmektedir. Finalde, pencere önünde duran ve bundan sonra olacaklara dair hiçbir fikri olmayan Gülbahar’ın dalgın ve donuk bakışını ise yazarın Azerbaycan’ın muamması ve belirsiz geleceği ile ilgili görüşleri gibi yorumlayabiliriz.

Anamın Kitabı’nda çobanlık yapan Genber, Gurban ve Zaman Azerbaycan Türkçesiyle özdeşleşirler (Uygur, 2005: 13) ve akıllarda halk sembolü gibi kalırlar (Saraçlı, 2007: 355). “*Halk, millî birlik, vatan motifleri*” Zehrabeyim, Gülbahar, aynı şekilde Genber, Gurban, Zaman gibi çobanlar aracılığıyla anlam kazanır, halk gelenekleri ve toprağa bağlılık bu karakterler vasıtasıyla bütün incelikleri ile tasvir edilir (Hebibbeyli, 2009: 20). Burada şunu da belirtmemiz lazım, yazarın vermek istediği en önemli mesaj hiç beklenmedik bir karakter – çar rejiminin memuru vasıtasıyla ifade edilmiştir.

Özetlersek, *Ana* – vatandır, anavatan; *Gülbahar* – vatanın geleceğidir; *Rüstem*, *Mirza Muhammedali* ve *Samet Vahit* – üç yere parçalanmış vatan topraklarının simgesidir; çobanlar – ana dilin saflığının, temizliğinin simgesidir. Eserin kilit noktası olan “*Anamın Kitabı*”, yani babanın vasiyeti sanki bir yer çekimi görevini üstlenmiştir. Babanın vasiyetinde vatan, dünyanın yaratılışı ile kıyaslanır. *Ana*, babanın vasiyeti yazılmış kitabı gelecek nesillere aktarmaya çalışan “*taşıyıcı*” annedir; Gülbahar, annesinin bu misyonunu devam ettiren kişidir.

6. Rusya, İran ve Osmanlı Üçgeninde Azerbaycan İdeali

Sovyet döneminde rafa kaldırılan millî meseleler Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuktan sonra yeniden gündeme gelmiştir. *Anamın Kitabı* eseriyle ilgili en dikkat çekici ve orijinal yoruma Bahtiyar Vahabzâde’nin

aynı adlı şiirinde rastlarız. "Anamın kitabı!" – okudum bir de, Bugünüm dünümle geldi, görüştü" mısralarıyla başlayan şiirinde Bahtiyar Vahabzâde, *Anamın Kitabı* piyesinin ona bir fablı hatırlattığını söyler. Bahsedilen fabl, İvan Andreyeviç Krılov'un (1769-1844) *Kuşu, Turna Balığı ve Yengeç* (1814) adlı eseridir. Fablda, yük dolu arabayı çekmek isteyen kuş, balık ve yengeç bütün çabalarına rağmen arabayı kıpırdatamazlar çünkü kuş, arabayı gökyüzüne; yengeç geriye; balık ise suya çekmeye çalışır. Sonuç olarak araba ilerlemeden olduğu yerde kalır (Крылов, 1956: 102). Bahtiyar Vahabzâde, Azerbaycan'ın durumunu fabldaki olayla kıyaslayarak "Senin timsaliniş bu hâl, ey Vatan!" der, tıpkı *Anamın Kitabı*'ndaki gibi kendi evlatlarının Azerbaycan'ı üç tarafa çektiğini, komşuya umut edenin mumsuz kalacağını³¹, kendi fakirhanesini ışısız bırakıp özge köşkünü aydınlatmaya çalıştıklarını nazımla dile getirir. Bahtiyar Vahabzâde, "Vatan hastadırsa³², onun dermanı, Kenarda değildir, öz içindedir" tespitiyle Celil Memmedguluzâde'nin "bu büyük dertleri düşündüğünü" belirtir (Vahabzâde, 2004: 47-48).

Azerbaycan tarih boyunca coğrafi konumu itibarıyla komşu İran, Rusya ve Türkiye'nin etkisi altında kalmış, onun coğrafi sınırları sürekli bu üç devlet arasında paylaştırılmış, kaynayıp karışmıştır. İran ve Osmanlı'nın ortak dinî-kültürel değerlere dayanan tesirlerinin yanı sıra Rusya da kendi hegemonyası altındaki diğer halklara yaptığı gibi Azerbaycan'da da eğitimle "Ruslaştırma" siyaseti gütmüştür. İran, dinî propagandalarını yürütmeye çalışmıştır. Osmanlı tesiri ise daha çok edebiyatta görülmekteydi. *Anamın Kitabı* eserinde Azerbaycan'ın manevi âleminin bu göstericileri ele alınmıştır.

"Üç kardeşin sürekli birbirleriyle çatışma hâlinde olması adı geçen ülkelerin birbirlerine politik yaklaşımlarıyla yakından ilintilidir". (...) "Bir yanda zahiren Rusya, İran ve Türkiye'yi sembolize eden üç kardeş yongun bir düşünsel ve kültürel çatışma içindeyken, bunları sürekli birlik ve dayanışmaya çağırın anneleri Zehra Beyim'in kimliğiyle Azerbaycan'ın ulusallığına ve toplumsal kıymetlerine sahiplenmeye davet vardır" (Uygur, 2005: 13). Ananın "Üreyim 3 yere bölüne, 3 tike ola, her tikesi de bir tarafa çıkıp gide, o zaman yüreğim parçalanır, ölürüm. Kızım, pes benim yüreğim 3 parça olursa sen neylersin? Kızım, anasız kalırsın" (Memmedguluzâde, 2004a: 469) feryadı da çok manidardır.

Sovyet döneminde Celil Memmedguluzâde'nin Pantürkizm, Panturanizm ve Panislamizm'i kabul etmediğine dair yorumlar abartılmış, yazarın "Ruslaştırma" siyasetine karşı olan fikirlerinin üzerinden ise yüzeysel olarak geçilmeye özen gösterilmiştir. O dönem edebî tenkitte *Anamın Kita-*

31 Azerbaycan atasözüdür. Orijinali şöyledir: "Qonşuya ümid eden şamsız qalar".

32 Hastadırsa – hastaysa.

bı piyesi tahlil edilirken, diğer iki erkek kardeşlerle kıyaslandığında Rus tahsilli büyük kardeş karakterine daha ılımlı yaklaşımlar görülmektedir. Sovyet döneminde antiislam propagandası sonucunda edebî tenkitten Mirza Muhammedali'nin “*Azerbaycan halkını İslami akidelere, Şarka bağlamak isteyen Panislamistlerin görüşlerini ifade*” (Sultanlı, 1964: 237) ettiği yönelik fikirlerin yer aldığını görebiliriz. Yine Sovyet döneminde yazsa da bu meseleye cesaretle açıklık getiren Hüseyin İsrailov ise haklı olarak Mirza Muhammedali'nin Panislamist seviyesinde olmadığını şöyle ifade etmiştir: “*Siyasi faaliyetle meşgul olmayan bu “ziyalı”, halkın mukadderatını düşünmekten uzaktır. O, şeriat ahkâmına dürüstçe uymaktan öte gidemiyor ve elbette Panislamizm adlandırılan görüşlere de yabancıdır.*” (1988: 177).

Anar Rzayev'e göre, *Anamın Kitabı* eserinde Mirza Celil, *Alibey Hüseyinzâde* tarafından ileri sürülen sonrasında Türkiye'de Ziya Gökalp tarafından devam ettirilen *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* şiarına karşı bir nevi polemige girmiştir. Şöyle ki “*İslamcılığı da Türkçülüğü de (eserdeki anlamında Osmanlıcılığı) ve Garpcılığı, muasırlaşmayı da Mirza Celil yalnız tek bir şartla kabul eder – Azerbaycanlılığını, Azerbaycan Türkü olduğunu, Azeri Türkçesinde konuşmasını, yazmasını unutmamak şartıyla. Bu yönden bakarsak, bu terimi kullanmasa da Mirza Celil Memmedguluzâde Azerbaycancılık şuurunun esasını koyanlardandır.*” (Anar, 2008: 23). Anar Rzayev, üç kardeşi üç akımın “*karikatürleştirilmiş*” şekli gibi yorumlar ve onların arasında aşılmaz “*kalın duvarlar, geçilmez*” engeller olduğunu, Mirza Celil'in bu duvarlarda kapı, hiç olmazsa küçük bir pencere, dar bir nefeslik arayışında olduğunu belirtir (2008: 25-26). Doğrudur, *Anamın Kitabı*'nda bu akımları temsil eden üç erkek kardeş “*edindikleri bilgi birikimini Azerbaycan'daki düşünsel ve toplumsal gelişmelere hasretmek yerine, adı geçen ülkelerin dillerini ve kültürel değerlerini topluma benimsetme*” (Uygun, 2005: 11) yolunu seçmişlerdir fakat bu özellikleri Azerbaycanlı aydınların geneline mal etmek haksızlık olur. Mirza Celil'in edebî tarzı da dikkate alınırsa, yazarın *Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak* şiarına karşı olduğu söylenemez. Aslında *Anamın Kitabı* piyesinde yazarın Azerbaycan ideali dönemin fikir akımlarının bir sentezidir. Bununla birlikte Mirza Celil'in *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* düsturunun verimli şekilde uygulanabileceğine dair bir kaygı ve endişesinin söz konusu olduğunu vurgulayabiliriz.

Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuktan sonra yapılan bazı araştırmalarda, Mirza Celil'in *Anamın Kitabı* eseriyle her zamanki gibi “*büyük cesaret numunesi*” gösterdiği, “*Azerbaycan cemiyetinin en ağırlı noktasına*” parmak bastığı kaydedilmektedir. Hakikaten de yazar var olan bir problemi

gündeme getirerek “*millî hâkimiyetin meşru esası olan halkın birliyi ve bütünlüğü zaruretinden bahsetmişti.*” (Veliyeva, 2003: 107) fakat Cumhuriyet dönemi (1918-1920) Sovyet dönemi olmadığı için özgürce yazmak da bir cesaret gerektirmiyordu. Ayrıca Celil Memmedguluzâde'nin hayatı boyunca en özgürce yazıp çizdiği dönem de Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) dönemi olmuştur.

7. *Anamın Kitabı* ve Önemli Ayrıntılar

Celil Memmedguluzâde'nin diğer eserlerinde olduğu gibi *Anamın Kitabı*'nda da çevresinden alınmış prototipler dikkat çekmektedir. Yazarın teyzesinin adı *Zehra Meşhedi Baba kızıdır*. Mirza Celil, *Azerbaycan* adlı felyetonunda adı geçen *Zehrabanu* ve *Anamın Kitabı* piyesindeki *Ana* karakterlerinin adı olan *Zehrabeyim*³³ isimlerini teyzesinden esinlenerek seçmiş olabilir. Yazarın hatıratında Mirza Muhammedali karakteriyle ilgili “*merhum dayım, komşumuz Meşhedi Muhammedali*” ibaresine rastlanmaktadır. Mirza Muhammedali'nin tahsil aldığı Necefül Eşref şehrinin ismi de hatıratta şu şekilde anılmıştır:

“Bize namaz talim eden evimizde hacı dayım idi ve sonra da mektepte muallim Molla Ali idi. Hacı dayımın hiç eğitimi yoktu. Ama Molla Ali, çün Necefül Eşref'te tahsil bulmuştu, âlim adam idi. Hacı dayım cemi namazların, duaların ve surelerin ibaresini öyle tekmiil ezberlemişti ki, gümanedemezdin³⁴ ki, bu adam adını yazamazdı” (Memmedguluzâde, 2004d: 11-12).

Anamın Kitabı piyesindeki teftiş sahnesinde Rüstem'in Rusça lügat kitaplarının tam 26 tanesinin, Muhammedali'nin ise ay ve güneş tutulmaları ile ilgili 9 kitabının adı geçmektedir. Hamide Hanım'ın hatıralarına göre, Mirza Celil *Anamın Kitabı* piyesini yazarken kendisine çok çeşitli sözlükler gerektiğini söylemiş, bu kitapları edinmek için Hamide Hanım'dan yardım istemiştir. Hamide Hanım, posta memuru aracılığıyla eski İran şehzâdelerinden *Behman Mirza Kaçar*'ın³⁵ lügatlerinin ve nadir kitaplarının varisleri tarafından satılığa çıkarılacağını öğrenmiş ve o kütüphaneden pek çok kitap almıştır. Mirza Celil buna çok sevinmiş ve daha büyük şevkle çalışmaya devam etmiştir (Mehmetkuluzâde, 2002: 85). Yazar, muhtemelen elde ettiği o nadir kitapların isimlerini sırf bu piyesi yazarken kullanmıştır.

Celil Memmedguluzâde'nin ömrü boyunca en keskin şekilde tenkit ettiği şey, doğup büyüdüğü aile ve yakın çevresinde gördüğü hurafe ve dinî

33 “Beyim” sözü eski Azerbaycan Türkçesinde “hanım” anlamında kullanılmıştır, han-hanım sözleri gibi, erkeklere denilen “bey” sözünün kadınlar için kullanılan şeklidir, genelde bir ismin sonuna eklenerek birleşik kelimeler şeklinde bitişik yazıldığı gibi tek “Beyim” sözünden oluşan kadın isimleri de vardır.

34 Gümanedemezdin – zannedemezdin, tahmin edemezdin.

35 Behman Mirza Kaçar (1818-1884). Kaçar sülalesinin 3. hükümdarı (1834-1848) Muhammed Şah'ın kardeşidir, İran'dan göçüp Şuşa'ya yerleşmiş ve ömrünün sonuna dek orada yaşamıştır.

fanatiklikti. Yazarın kendi soyadının, işçilikten gelen dedesinin ve babasının adlarının “kul” sözünü içerdiğine de dikkat çekmek isteriz (Mehmet kulu, Hüseyin kulu). “Kul”- kölelik psikolojisi, yazarın bilinçaltına yerleşip ters tepki vererek onun devrimci yönünü geliştirmiştir diyebiliriz. Dil meselesi uğrunda mücadele ettiği hâlde eşiyile yaptığı mektuplaşmaların, Hamide Hanım’ın Celil hakkındaki hatıralarının Rusça olduğunu kaydetmeliyiz. Karı-koca hayır cemiyetinde çalışmışlar ve Mirza Celil bu kurumları da eleştirmiş, kendisi yeni usul okullarda öğretmenlik yapıp usul-i cedit okullarını da tenkit etmiştir. Bu yüzden genel olarak baktığımızda Celil Memmedguluzâde’nin tenkidinin kendisinden ve ailesinden başlamış yakın çevresine, sosyal, edebî-kültürel muhitine, bütün Azerbaycan’a, Müslüman âleminin tamamına, Rus ve Garp emperyalizmine, İran’daki şahlık ve Osmanlıdaki sultanlık usul idaresine, yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti’nin ve Azerbaycan’daki Sovyet sisteminin bazı noksanlarına yönelik olduğunu görebiliriz.

Anamın Kitabı piyesinde birçok kurum ve teşkilatların adı geçer, Ali-bey Hüseyinzâde’ye gönderme yapılır.

6.1. Cemiyet-i Hayriye

XX. yüzyıl başlarında sadece Azerbaycan’da değil Batum, Kars, Ardahan, Karadeniz boyunca tarihî hizmetleri olan *Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi* dışında *Bakü Müslüman İnâs (Kadınlar) Cemiyet-i Hayriyesi*, *Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, *Gence Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, *Revan Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi* vs. adlarda hayır cemiyetleri faaliyet göstermiştir. Bu cemiyetler aynı zamanda *Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesinin* başlattığı “Kardaş Kömeği” kampanyasına destek veren kurumlardı (Asker, 2014a: 562). *Anamın Kitabı* eserinde büyük kardeş Rüstem, Cemiyet-i Hayriyenin başkanı, diğer erkek kardeşler de cemiyet üyeleridir. Aile içinde erkek kardeşler arasında görülen dil problemi hayır cemiyetindeki toplantı sırasında sosyal problem boyutunda karşımıza çıkar.

Celil Memmedguluzâde, daha 1907 yılında yazdığı “*Cemiyet-i Hayriye*” felyetonunda *Bakü Cemiyet-i Hayriyesinin* faaliyetini yine alaycı yöntemle eleştirmiştir (Memmedguluzâde, 2004b: 153-156). *Anamın Kitabı* piyesinde de *Cemiyet-i Hayriye* imajı, bu konuda bilgisi olmayan sıradan bir okuyucuda veya izleyicide farklı düşünceler oluşturabilecek türdendir. Eserde, sade halkın, çobanların açları doyurduğu, cemiyetin ise hiçbir işe yaramadığı algısı verilmiş, *Cemiyet-i Hayriye*, kardeşlerin yararsız faaliyetlerinin idari merkezi olarak gösterilerek yazarın tenkit objesi hâline getirilmiştir. Bu hayır cemiyeti herhangi bir meçhul cemiyet gibi göste-

rilmiş olsa da XX. yüzyıl başlarında, o denli kanlı, karmaşık ve hassas bir dönemde fedakârca çalışan hayır cemiyetleri de zan altında bırakılmıştır diyebiliriz. İşin ilginç yanı, Celil Memmedguluzâde kendisi 1905-1906 yıllarından itibaren *Müslüman Cemiyet-i Hayriye*'sinde sekreter-kâtip gibi faaliyet göstermiştir (Celil Memmedguluzâde Ansiklopedisi, 2008: 171; Mehmetkuluzâde, 2002: 12, 21). Yazarın eşi Hamide Hanım da "*Kafkas Müslüman Kadınları Hayriye Cemiyetinin (1906-1917) kurucularından*" (Celil Memmedguluzâde Ansiklopedisi, 2008: 186) biri olup kendi hatıralarında, çekirge istilasından sonra köylülere yardım için cemiyet adına Celil Memmedguluzâde'nin 600 manat, daha sonraları Hacı Zeynelabidin Tağıyev'in de 1000 manat yolladığını anlatmıştır (Mehmetkuluzâde, 2002: 21).

6.2. Eserde Adı Geçen Siyasi Kurumlar

Piyeste teftişe gelen çar memuru, kardeşleri *İttihat-i Müslimîn Cemiyeti* hattıyla Rusya Müslümanlarını Türkiye'ye yöneltmekle, Azerbaycan'da yeni kurulan *Hubb-ül Vatan* ve *Edem-i Merkeziyet* fırkalarının ideolojisi doğrultusunda çalışmakla itham eder (Memmedguluzâde, 2004b: 462). Adı geçen bu siyasi kurumlarla ilgili bilgi, dönemin manzarasını ve eserin mahiyetini daha net gösterebilir. Mirza Celil daha 1908 yılında yazdığı *İttihat* adlı felyetonunda, "*Korkarım ki, bir gün bir oğlumuz olursa adını "İttihat", kızımız olursa adını "İttifak" koyarız*" deyip, şimdiye dek gazetelerin hep "*ittihat*", "*ittifak*" yazdıklarını fakat kimsenin bu yolda para harcamak istemediğini eleştirir (Memmedguluzâde, 2004b: 299). Çeşitli tarihî kaynaklarda, Alibey Hüseyinzâde'nin isminin 1889'da kurulan *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyetinin* kurucuları ve ilk ideologları sırasında yer aldığı görülebilir (Turan, 2008: 23; Aslan, 2008: 80). Kurucularından biri de *Alimerdan bey Topçubaşı* (1865-1934) olan *İttifak-i Müslimîn* 1905 yılında faaliyete başlamıştır. Ocak 1918 tarihi itibarıyla Bakü'de faaliyete başlayan *Rusya'da Müslümanlık* partisi ile Gence'deki *İttihat-i İslam Cemiyeti* birleşmiş ve fırka *İttihat-i İslam-Rusya'da Müslümanlık* adını almıştır (Göyüşov, 1997: 48). "*Fırka özeğini teşkil eden kurumlardan biri de Gence'de teşekkül bulan "İttihad" cemiyeti idi. Cemiyetin riyaset heyetinin başında Şeyhülislam Molla Muhammed Pişnamazzâde*" bulunmaktaydı (Göyüşov, 1997: 39). 1918'de *Garabey Garabeyli* (1873-1953) *İttihatta* faaliyete başlayıp partinin liderine çevrilir, "*Türk askerî birlikleri kontrolünde olan Gökçay'da Kafkas İttihat Terakki Fırkası Şubesi*" oluşturulur (Atnur, 2006: 39), 10 Nisan 1919'da ilk kurultayda partinin adı *Kafkas İttihat Fırkası* olarak değiştirilir (Göyüşov, 1997: 62) ve parti daha çok *İttihat Fırkası* olarak adlandırılır. 1920 Bolşevik istilası sonucu bu partinin faaliyetine son verilir. Azerbaycan'daki "*Kafkas İttihat Partisi ve yetkili-*

lerinin *İttihat Terakki, dolayısıyla Türkiye ile ciddi bağlantıları olduğu bir gerçek*” olmakla birlikte bu iki partinin programları arasındaki farklar da dikkat çekmektedir (Atnur, 2006: 45-47).

Piyeste adı geçen *Edem-i Merkeziyet* fırkası, *Türk Edem-i Merkeziyet* partisidir ki kurucusu *İsmail bey Gaspıralı*’nın (1851-1914) damadı ve ileride Azerbaycan Cumhuriyeti’nin (1918-1920) başbakanlığını yapacak olan *Nesib bey Yusufbeyli*’dir (1881-1920), parti 1911 yılında *Müsavat Partisi* ile birleşmiştir.

Piyeste adı geçen bir diğer fırkanın adı *Hubb-ül Vatan*’dır. XX. yüzyıl başlarında giderek siyasi içerik kazanan “Hubb-ül-Vatan” kavramı vatan konulu şiirlerde daha fazla görülmektedir. “Hubb-ül-Vatan” ibaresi ile vatan sevgisi dinî bir temele dayandırılmış, şiirlerde bu kavram vatan aşkını kutsallaştırarak daha da yüceltmek isteği üzerine kullanılmıştır. Vatanseverler “*Hubbü’l-vatan mine’l-iman*” – “Vatanı sevmek imandandır” ibaresini kendilerine düstur edinmişlerdir. Eserde adı geçen bütün fırka ve cemiyetler Azerbaycan’da mevcut olan kurumlardır fakat ne Türkiye ne de Azerbaycan’daki kaynaklarda “Hubbü’l-Vatan” adlı bir resmî kuruma rastlayamadık. XX. yüzyıl başlarında Azerbaycan’da gayriresmî kurumların da çok olduğunu dikkate alırsak, gayriresmî hareket olarak nitelendirilebilecek “Hubbü’l-Vatan” ile ilgili bilgi yetersizliği olduğunu söyleyebiliriz.

6.3. Alibey Hüseyinzâde Turan

Türkiye’nin siyasi ve içtimai hayatında, onun maarifinde, medeniyetinde büyük rol oynayan ve derin iz bırakan (Zaripova Çetin, 2018: 586), her biri kendi halkını Türk dünyasının bir parçası olarak gören İsmail bey Gaspıralı, Alibey Hüseyinzâde, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp “*klasik Türkçüler; Türkçülüğün ideologlarıdır*” (Azizoğlu, 2007: 154). Alibey Hüseyinzâde (1864-1940) bilim adamı, hekim, şair, gazeteci, siyasetçi, ressam vs. gibi çok yönlü kişiliği ile “*XIX. asrın sonu, XX. asrın evvelerinde yalnız Azerbaycan’ın değil, bütün Türk dünyasının yetiştirdiği devasa, içtimai, siyasi ve edebî şahsiyettir*” (Bayramlı, 2006: VIII). Alibey Hüseyinzâde Azerbaycan’da millî istiklal ideasının “*ilk kurucusu*” (Ağayev, 2008: 10) olmasının yanı sıra Azerbaycan halkının büyük Türk birliği dâhilinde kalkınması için çalışan, “*Turan mefkûresinin şeyhi*” (Turan, 2008: 88) olarak nitelendirilen bir düşünce adamıdır. Alibey Hüseyinzâde, maalesef “*düşüncelerinin öğrenilmesi ve şahsiyetine kıymet verilmesi bakımından talihli bir düşünür sayılamaz*”. Bu büyük düşünce adamı, doğduğu vatani Azerbaycan’da ideolojik sebeplerden dolayı unutturulmaya çalışılırken, “*Türkiye’de de farklı nedenlerle Ali bey Hüseyinzâde’nin hayatı ve faaliyetleri uzun yıllar boyunca yeterli düzeyde araştırılmamış*”, “*hayatı ve*

faaliyetlerinin incelenmesine itinasız bir yaklaşım” sergilenmiştir (Asker, 2014b: 613).

Muasırları tarafından da dâhi olarak nitelendirilmiş olan (Aliyeva Kengerli, 2002: 16) Alibey Hüseyinzâde sadece edebî dil meselesinde izlediği yol için eleştirilmiştir. Alibey Hüseyinzâde’yi ve onun editörlüğünü yaptığı *Füyûzât* dergisini en ağır şekilde eleştirenlerin başında *Molla Nesreddin* dergisi geliyordu. *Füyûzât* dergisi, “*Gaspıralı İsmail’in “Dilde, fikirde, işte birlik” düşüncesinin Azerbaycan’da tatbikine yönelik önemli bir vasıta*” olmuştur (Uygur, 2007: 57). Buna rağmen İsmail Bey Gaspıralı bile *Füyûzât* dergisini takdir etmekle birlikte, sıradan insanlar arasında da yayılıp daha geniş kitleye hitap edebilmesi için derginin lisanının biraz daha sadeleştirilmesi yönünde tavsiyelerde bulunmuştur (Gaspıralı, 2006: 55). Buna karşılık, hatta İsmail Bey Gaspıralı’nın *Tercüman* gazetesi de Celil Memmedguluzâde eleştirilerinden nasibini almıştır. Örneğin yazar *Tercüman* gazetesini, Duma’nın³⁶ Müslüman üyelerinden beş kişinin “*İslam mezhebini atıp*” “*işçiler mezhebini kabul ettiklerini*” ve iki kişinin de “*Müslümanlıktan çıkıp sosyal-demokrat mezhebine dâhil olduklarını*” kınadığı, Türk padişahları hakkında övgü dolu yazılar yayınladığı için eleştirmiştir (Memmedguluzâde, 2004b: 161-162). Yazarın *Usul-i Cedid* makalesinde ise yeni usul okulları, yüksek ücret almalarına rağmen eğitim dönemini kısa tuttıkları için eleştirilere maruz kalmıştır (Memmedguluzâde, 2004b: 388-389). Görüldüğü üzere Celil Memmedguluzâde, yalnızca Azerbaycan dâhilindeki değil, bütün dünyadaki edebî-kültürel olaylarla ilgili kendi sosyal-demokrat görüşlerini ve tenkidî fikirlerini hiç esirgmeden ortaya koymuştur.

Anamın Kitabı piyesinde dil meselesiyle ilgili Alibey Hüseyinzâde’ye bir göndermede bulunulmuştur. Şöyle ki İstanbul’da eğitim gören Samet Vahit, yaptığı işin daha kapsamlı olması adına hazırladığı lügate dâhil etmesi için abisi Rüstem’e aşağıdaki şiir parçasını okur:

*Enzar-i şebabımda³⁷ padidar³⁸ olan ey zill³⁹,
Ey zill-ü tuluat⁴⁰, oluyorsun yine peyda.*

(Memmedguluzâde, 2004a: 449)

Kardeşini dinleyen Rüstem, bu şiirden hiçbir şey anlamadığı hâlde lügate nasıl koyabileceğini sorduğu zaman Samet Vahit bu şiiri mekteplerdeki küçük çocuklara öğrettiklerini söyler (Memmedguluzâde, 2004a:

36 Duma – Devlet Duması (Gosudarstvennaya Duma). Çarlık Rusyası’nda 1905-1917 yılları arasında mevcut olan Parlamento.

37 Enzar-i şebabımda – gençlik nazarımda.

38 Padidar – aşıkâr.

39 Zill – gölge.

40 Tuluat – güneşin, ayın, yıldızların doğuşu.

449). Bahsi geçen şiir, XX. yüzyıl başlarında Alibey Hüseyinzâde'nin Goethe'nin *Faust* piyesinden yaptığı tercümedir. Bu küçük sahne, dönemi daha net görmek imkânı sağlamıştır. Piyeste verilen bu tercüme şiirinin bir parçası, 1 Kasım 1906 yılında Füyûzât dergisinin ilk sayısında yayınlanmıştır. Şiirin sonunda, iki sonuncu kıtanın daha önce İstanbul'da *Malumat* mecmuasında *Selyâni*⁴¹ namı ile neşredildiğine dair bilgi yer almaktadır (Hüseyin, 2006: 6-7). Şiirin tercümesinin tamamına baktığımızda Arap-Fars ibareleri bu kadar fazla kullanılmasa da metnin genelinin zor anlaşılır olduğu bir gerçektir.

Alibey Hüseyinzâde'nin Türk diline verdiği değere bir örnek olarak 6 Şubat 1907'de Füyûzât dergisinde yayınlanan

“Türk dilinin vazifeyi medeniyesi” adlı makalesine dikkat çekmek isteriz: “Arap dili din ve mezhep dili oldu, Fars dili şiir ve edep dili oldu, Türk dili ise devri-credit için terakki ve medeniyet dili oluyor”; Tula nehrinden, Mançurya'dan ve Sibiryâ'dan cereyan eden, “Lena nehri sahilinden başlayıp Altay, Karakurum, Pamir, Hindikuş, Kafkas, Kırım dağlarından geçerek Balkan dağlarının münteha-i şimalinden Afrika'nın Sahra-i Kebir'ine kadar olan yerlerde sakin bulunan ahalinin kısmi-azami Türk dili ile müttekellim bulunuyorlardı”;

“Eyler dili Çin seddine dek hükümünü icra, Bir ucudur Altay bu yerin, bir ucu sahra.” (Turâni, 2006: 140).

Görüldüğü üzere, *“Alibey Hüseyinzâde'nin bilgi birikimi ve entelektüel seviyesinin yüksekliği, icraatın kapsamlı ve belirlediği hedeflerin büyük olmasını sağlar.”* (Uygur, 2010: 164).

İsa Hebibbeyli, Molla Nesreddincilerin ortak Türk dili aleyhine oldukları yönündeki yorumları doğru bulmasa da (1997: 378) özellikle Celil Memmedguluzâde'nin bu yönde bir çaba harcadığı da söylenemez. Üstelik Erdoğan Uygur'un da tespit ettiği gibi, *“Mirza Celil, ulusal edebî dil kavramını Azerbaycan'la sınırlayarak edebî dili şifahi dil ekseninde geliştirme uğraşısı verirken dönemin şartlarının da etkisiyle bir bakıma ortak Türk dilinin oluşumunu geciktiren bir faaliyet içinde olmuştur denilebilir* (Uygur, 2004: 3073).

Dil konusunun dışında *“Devletçilik meselelerine bakışlarında da A. Hüseyinzâde ile C. Memmedguluzâde'nin fikirleri ayrılıyordu. Şöyle ki Mirza Celil büyük, vahit ve müstakil Azerbaycan'ın mecnunu, Alibey ise Turancılığın ideoloğuydu.”* (Hebibbeyli, 1997: 303). Molla Nesreddincilerin aksine Alibey Hüseyinzâde'nin başında durduğu edebî hareketin gerçekçi düşünüp hayallerle savrulmayı reddeden realistleri aynı üslupla

41 Selyan – Azerbaycan'da bir şehirdir. Alibey Hüseyinzâde, doğum yeri olan bu şehrin adıyla Selyâni mahlasını da kullanmıştır.

eleştirmediklerine de dikkat çekmek isteriz. Yazar, “*belirli tarihî-coğrafi mekânda yerleşen Azerbaycan Türkçülüğünü*” (Hebibbeyli, 1997: 295) savunup kabullenmiştir. “Türk dünyası” ibaresini kullanmasa da Mirza Celil için de böyle bir dünya vardı. Çar rejimi döneminde İran’da, Türkiye’de, Kafkas’ta, Türkistan’da, İdil boyunda yaşayan Türklerin ağrı-acılarını kaleme almış ve onlara *Molla Nesreddin* vasıtasıyla hitap etmiştir. Bunun yanı sıra “*büyük Türk dünyasının içinde Mirza Celil için hususi ve daha yakın bir dünya – Azerbaycan dünyası da vardı ve onun reel problemleri büyük yazar için her türlü romantik hayallerden daha üstün idi.*” (Anar, 2008: 24-25). Şu da var ki, XX. yüzyıl başlarında İsmail bey Gaspıralı’nın başlattığı akım “*devam edebilme imkânı bulsaydı “edebî dilde birlik” yolunda da bugüne kadar büyük adımlar atılmış olurdu*” (Ercilasun, 1997: 183). Günümüzde Azerbaycan’da “*kullanılan dilin adı üzerinde tartışmalar yaşanıyor olması, ortak dil adına XX. yüzyılın başlarında yakalanan atmosferden hızla uzaklaşıldığını göstermektedir ki bu gelişme oldukça düşündürücüdür.*” (Duymaz, 2011: 1051).

Sonuç

Bu yıl vefatının 150. yıl dönümünde Azerbaycan edebî muhitinde en fazla gündemde olan yazar Celil Memmedguluzâde’dir. Onun *Anamın Kitabı* piyesi ele aldığı meselelere göre son yıllarda Azerbaycan’da en çok bahsi geçen eserlerin başında gelir. *Anamın Kitabı* yazıldığı tarihten bu yana elbette çok şey değişti ama İran’ın fanatik dinî propagandaları, Rusya’nın belli kesim üzerindeki dil, kültür hegemonyası ve devlet üzerindeki siyasi baskıları hâlâ devam etmektedir. İzlenimlerimize dayanarak Türkiye’nin Azerbaycanlı aydınlara etkisiyle ilgili ise şunları söyleyebiliriz: Azerbaycan’daki azınlıkları hesaba katmazsak, etnik kökeni Türk olan aydınların büyük çoğunluğu Türkiye’nin bilim ve sanat dünyası ile yakından ilgili, köküne bağlı, birleşip erimek yerine “öz”ünü kaybetmeden birlikte olma taraftarı insanlardır. Bu anlamda *Anamın Kitabı* eseri oldukça güncel problemleri içermekte olup yazarın Azerbaycan idealini gözler önüne sermektedir.

Celil Memmedguluzâde’nin çizmiş olduğu yol, sırf Azerbaycan Türkçesine odaklı olup ortak Türk dilinin oluşumuna hizmet veren Alibey Hüseyinzâde yolundan farklıydı. Celil Memmedguluzâde, kendi milletini “Türk” adlandırmış, Osmanlıyı eleştirirken de Arap-Fars tabirleriyle dolu, halkın anlamadığı dile karşı sade halk dilini savunmuştur. Daha sonraları Türkiye Cumhuriyeti’nin dil inkılabı ile izlediği yol ise onu diğer Türk cumhuriyetlerinden ve Müslüman dünyasından kısmen uzaklaştırmıştır. Hâlbuki I. Dünya Savaşı bu şekilde sonuçlanmasaydı ve XX. yüzyıl başlarında “ortak edebî dil” hareketi devam etme imkânı bulsaydı Türk dünyası

birbirinden bu kadar uzaklaşmaz, günümüzde Azerbaycan Türkçesinin adı üzerinde de bu kadar tartışmalar olmazdı.

XXI. yüzyılda ideolojik yorumların yüz yıl öncesine göre daha abartılı ve subjektif olduğu görülmektedir. Örneğin günümüzde Celil Memmedguluzâde'nin halka yönelik eleştirilerini, yazarın kendi halkını hor görüp onu küçük düşürmesi şeklinde yapılan yorumlar giderek artmaktadır. Buna karşılık, Celil Memmedguluzâde'nin bu eleştirilerini bir babanın yanlış ve hatalı davranışlarını ıslah etmek için öz oğlunu azarlaması gibi değerlendiren araştırmacılar daha fazladır. Celil Memmedguluzâde eserleri her ne kadar gülerek, güldürerek, azarlamanın yanı sıra sağlam düşünceye davet ederek toplumu aydınlatmaya hizmet etse de toplumun onun eserlerinden çıkardığı sonuçlara bakıldığında eğitimde sadece eleştiri yoluyla olumlu sonuca varılamadığını görebiliriz.

Kaynakça

- Ağayev, İ. (2008). *Edebiyat, Matbuat ve Publisistika Problemleri*. Bakü: Elm Neşriyatı.
- Asker, A. (2014a). “Birinci Dünya Savaşı’nda Rusya’daki Türk Esirleri Konusunda Bazı Tespitler”. *1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak*. Uluslararası Sempozyum 20-21 Kasım 2014 (Editör: Türkmen Z.). Harp Akademileri Komutanlığı Stratejik Araştırmalar Enstitüsü, İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, 543-576.
- Asker, A. (2014b). “Türkçülük Düşüncesinin Abide Şahsiyeti Ali Bey Hüseyinzâde (Turan) ve Görüşleri”. *Türk Milliyetçiliği: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Tartışmalar* (Editör: Vurucu İ.), Denizli: Türk Ocakları Denizli Şubesi Yayınları, 611-640.
- Aliyeva (Kengerli), A. (2002). *Azerbaycan Romantiklerinin Yaratıcılığında Türkçülük*. Bakü: Elm Neşriyatı.
- Anar (2008). “Ebedi Mirza Celil”. *Celil Memmedguluzâde Ansiklopedisi*. Bakü: Şark-Garp Neşriyatı, 8-38.
- Aslan, T. (2008). “İttihâd-ı Osmanî’den Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne”, *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Güz, 47, 79-120.
- Atnur, İ. E. (2006). “Kafkas İttihad ve Terakki Fırkası ve Programı”. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 15, 39-61.
- Azizoğlu, H. (2007). *Türkçümüz*. Bakü: AzAtaM Neşriyatı.
- Bayramlı, O. (2006). “Milli Medeniyetimizin Büyük Abidesi”. *Füyûzât (1906-1907)*. Transliterasyon, tertip ve ön söz müellifi: Ofelya Bayramlı. AMEA Nizami adına Edebiyat Enstitüsü, Bakü: Çayıoğlu, V-XXIII.
- Caferoğlu, A. (1932). “Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesinin izleri”. *Azerbaycan Yurt Bilgisi*. İstanbul: Bürhaneddin Matbaası, 12, 426-434.
- Celal, M. (1958). “Ön söz”. *Celil Memmedguluzâde. Dram ve Nesir Eserleri*. Bakü: Azernesr.
- Celil Memmedguluzâde Ansiklopedisi* (2008). Bakü: Şark-Garp Neşriyatı.

- Durmuş, M. (2008). "Azerbaycan Sahası Türk Edebiyatında İlk Süreli Yayın Faaliyetleri ve "Molla Nesreddin Dergisi". *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume: 3/7*, 353-363.
- Duymaz, A. (2011). "Modern Azerbaycan Edebiyatının Kuruluş Yıllarında Türkçe Mes'eleleri", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 6/1, Winter*, 1042-1057.
- Efendiyev, H. (1963). *Azerbaycan Bedii Nesrinin Tarihinden*. Bakü: Azereşr.
- Ercilasun, A. B. (1997). "Azerbaycan Türkçesine Dair". *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erol, A. (2011). "Modern Azerbaycan Edebiyatının Kuruluş Yıllarında Türkçe Mes'eleleri". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 6/1 Winter*, 1071-1086.
- Гаджиев, А. (1984). *Азербайджанский Реализм*. Баку: Язычы.
- Garayev, Y. (1976). *Tenkite: Problemler, Portreler*. Bakü: Azereşr.
- Gaspirinski, İ. (2006). "İltifatname", *Füyûzât (1906-1907)*. Transliterasyon, tertip ve ön söz müellifi: Ofelya Bayramlı. AMEA Nizami adına Edebiyat Enstitüsü, Bakü: Çarşıoğlu, 55.
- Gerayzâde, E. (2018). *Yeni Azerbaycan Edebiyatı (XIX yüzyıl ve XX yüzyılın evveleri)*. Ankara: Sonçağ Matbaacılık.
- Göyüşov, A. (1997). *Azerbaycan'da İttihatçılık*. (Editör: Aliğa Memmedov). Bakü: İrsat Merkezi.
- Hakverdiyev, A. (2005). *Seçilmiş Eserleri*. Tertipçi: Kamran Memmedov. (1971 Azereşr yayımının tekrar basımı), 2. Cilt, Bakü: Lider Neşriyatı.
- Hebibbeyli, İ. (1997). *Celil Memmedguluzâde: Muhiti ve Muasırları*. Bakü: Azereşr.
- Hebibbeyli, İ. (2006). "Üstat Celil Memmedguluzâde (1862-1932)". *Celil Memmedguluzâde. Seçilmiş Eserleri*. (Tertip ve izahların müellifi: İsa Hebibbeyli), 1. cilt, Bakü: Önder Neşriyat, 4-38.
- Hebibbeyli, İ. (2009). "Büyük Demokrat Yazıcı Celil Memmedguluzâde (1862-1932)", *Celil Memmedguluzâde. Seçilmiş eserleri* (Tertip, mukaddeme ve izahların müellifi: Hebibbeyli İ.), 1.cilt, Nahçıvan: Acemi Yayınevi, 3-39.
- Hüseyn, A. (2006). "Faust. Müherrir-i nazimi Almanya şüerasından Höte, mütercimi Ali Hüseyn". *Füyûzât (1906-1907)*. Transliterasyon, tertip ve ön söz müellifi: Bayramlı O. AMEA Nizami adına Edebiyat Enstitüsü, Bakü: Çarşıoğlu, 6-7.
- İsrafilov, H. (1988). *Azerbaycan Dramaturgiyasının İnkişaf Problemleri (1890-1920)*. Bakü: Elm Neşriyatı.
- Köprülü, M. F. (2000). *Azeri*. Azerbaycan Türkçesine aktaranlar: Halilov B. ve Enserli-Lembeli M., Bakü: Elm Neşriyatı.
- Крылов, И. А. (1956). "Лебедь, Щука и Рак". Басни (Издание подготовил: Могилянский А.П.). Книга четвертая. Басни в девяти книгах. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
- Mehemmedguluzâde, C. (1920). *Anamın Kitabı*. Fon: 6, Saklanma vahidi 14 (S.V.), Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Elyazmalar Enstitüsü.

- Mehmetkuluzâde, H. (2002). *Azerbaycan'da Yenilikçi Bir Öncü: Celil Mehmetkuluzâde*. (Haz.: Fatma Özkan). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Memmedguluzâde, C. (2004a). *Eserleri*. 4 ciltte, Tertip ve izahların müellifi: İsa Hebibbeyli, C. I, Bakü: Önder Neşriyat.
- Memmedguluzâde, C. (2004b). *Eserleri*. Tertip ve izahların müellifi: İsa Hebibbeyli, C. II, Bakü: Önder Neşriyat.
- Memmedguluzâde, C. (2004c). *Eserleri*. Tertip ve izahların müellifi: İsa Hebibbeyli, C. III, Bakü: Önder Neşriyat.
- Memmedguluzâde, C. (2004d). *Eserleri*. Tertip ve izahların müellifi: İsa Hebibbeyli, C. IV, Bakü: Önder Neşriyat.
- Memmedov, A. (2003). *Celil Memmedguluzâde Yaratıcılığında Azerbaycancılık*. Bakü: Elm Neşriyatı.
- Memmedov-Saraçlı, E. (1983). *Azerbaycan Bedii Nesri (XIX. asrın sonu – XX. asrın evveleri)*. Bakü: Elm Neşriyatı.
- Mirehmedov, A. (1980). *Azerbaycan Molla Nasrettin'i*. Bakü: Yazıcı.
- Очерк истории Азербайджанской Советской Литературы (1963). Москва: Издательство Академии Наук СССР.
- Resulzâde, M.E. (1990). *Asrımızın Siyavuşu. Çağdaş Azerbaycan Edebiyatı. Çağdaş Azerbaycan Tarihi*. Bakü: Gençlik Neşriyatı.
- Saraçlı, E. (2007). *Azerbaycan Yazıcıları Cumhuriyet Döneminde*. Bakü: Elm Neşriyatı.
- Sultanlı, A. (1964). *Azerbaycan Dramaturgiyasının İnkişaf Tarihinden*. Bakü: Azernesr.
- Talıbzâde, K. (1984). *Azerbaycan Edebi Tenkidinin Tarihi*. Bakü: Maarif Neşriyatı.
- Turan, A. (2008). *Ali Bey Hüseyinzâde*. Moskova: Salam Press.
- Turâni (2006). “Türk dilinin vazifeyi medeniyesi”. *Füyûzât (1906-1907)*. Transliterasyon, tertip ve ön söz müellifi: Ofelya Bayramlı. AMEA Nizami adına Edebiyat Enstitüsü, Bakü: Çarşıoğlu, 140-142.
- Uygun, E. (2004). “Molla Nesreddin Dergisinin Dil Anlayışı”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, 3063- 3074, 20-26 Eylül, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uygun, E. (2005). “Celil Memmedguluzâde'nin *Anamın Kitabı* Piyesinde Dil ve Kimlik Şuuru”. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi-Turkish Journal of Social Research*, Yıl: 9, Aralık, 3, 9-18.
- Uygun, E. (2006). “Molla Nesreddin Dergisinde Felyetonlar”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* 3, Cilt:3, Eylül, 7-21.
- Uygun, E. (2007). “Füyûzât ve Molla Nesreddin Dergilerinde Edebi Dil Tartışmaları”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 4, Aralık, 4, 53-64.
- Uygun, E. (2010). “Azerbaycan Matbuatında Füyûzât Dergisi”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Haziran/2*, Cilt:7, 150-176.
- Vahabzâde, B. (2004). *Seçilmiş Eserleri*. 1. cilt (Şiirler), Bakü: Önder Neşriyat.
- Veliyeva, S. (2003). *Milli Devletçilik Hareketinin Yükselişi ve Halk Cumhuriyeti Devrinde Azerbaycancılık İdeası*, Bakü: Azerbaycan Neşriyatı.
- Yıldırım, İ.M. (2015). “Molla Nesreddin Dergisi ve Türkiye”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 4/2, 658-666.

- Yurtsever, A.V. (1950). *Azerbaycan Dram Edebiyatı*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları: 5, Ankara: Bayur Matbaası.
- Zaripova Çetin, Ç. (2018). “XX. yy Başında Paris’te Eğitim Alan ve Siyasi Faaliyetlerde Bulunan Kazan Tatar Aydınları”. *Multidisciplinary Studies-4 (Social Sciences)*, Volume II, Editörler: Temizer A. ve Serbestoğlu İ., Podgorica-Montenegro, İstitut za Geografiju, 585-601.

Extended Summary

As soon as the 20th century began, the whole world started to be shaken by different historical and political events, while the gap between the literary views of various classes and segments began to deepen. In both romantic and realist literary works published in the printing houses the number of which started to increase with the loosening of censorship in Tsarist Russia, the problem of education became one of the most important. While the realists were trying to improve the Muslim world through criticism and hailed severe criticism on the community, the romantics tried to educate the people via philosophical approaches by going down to the bitter truth of life. The realists gave precedence to logics, while the romantics prioritized emotions. The realists were first of all concerned about the bitter reality of Azerbaijan and then of the whole Muslim world. The romantics, in their turn, saw Azerbaijan not separately but as a part of Turan and the Islamic world. At the beginning of the 20th century, the leader of the Romantic Movement in the literary circles of Azerbaijan was Alibeg Husseinzadeh. While at the head of the realist movement, there was "Molla Nasreddin" magazine (1906-1931) and its editor Jalil Mammadguluzadeh (1869-1932).

Jalil Mammadguluzadeh was born in 1869 in Nakhichevan province of Azerbaijan. His surroundings, family and environment in which he lived since childhood had an important influence on his worldview and on the formation of his future literary style, they provide important clues for better understanding and detailed study of the works of this author.

Homeland, Nation and Language are the issues that form the main lines of the literary works of Jalil Mammadguluzadeh. We can see close relevance and link between J. Mammadguluzadeh's articles, and especially between his feuilletons and "Anamin Kitabi" (My Mother's Book) play. The "Anamin Kitabi" play is like a final result of all the feuilletons published since 1906. In her memoirs, his wife Hamida Mammadguluzadeh-Cavanshir wrote that Mirza Jalil started writing the play in Shusha in the first days of December 1918 and finished it in the last days of February 1919. Based on this, many sources state that the play was written in 1919. Still some sources without giving any references mention that this literary work was written in 1920. These controversial ideas appeared due to the fact that there is no date in the publications of the play. The exact answer to this question can be found in author's own manuscripts. As it can be seen from this inscription on the last page, almost half of which was crossed out, Mirza Jalil continued his work on this play until 1920 although it was completed in 1919.

The "Anamin Kitabi" (My Mother's Book), play was first put on in Baku in 1922, then in 1923 and in 1927 in Dadash Bunyadzadeh Drama Theatre. In the Soviet literary criticism, there is misinformation about the fact that the "Anamin Kitabi" play criticizes the Republican period of 1918-1920. Whereas, at the very beginning of the play, it is written that the events take place "in one of the cities of Azerbaijan, in the century of Russian government", which is about 1911-1912. Besides, one of the scenes when the police officer of the czarist regime makes a search in the house proves that the events take place before 1917. For these

reasons, such approaches in the Soviet literary criticism implying that the events in the play take place during the "Musavat" (Equality) period can be related to the influential position of "Musavat" Party that was dominating in the Republic of Azerbaijan in 1918-1920.

As it is known, in terms of its geographical location, Azerbaijan was under the influence of its neighbouring countries such as Iran, Russia and Turkey. The geographical boundaries of Azerbaijan changed between these three states. Alongside with the influence of common religious and cultural values of Iran and the Ottoman Empire, Russia pursued here the policy of Russification through education like in other countries under the hegemony of Russia. Iran tried to carry out religious propaganda, while the Ottoman influence mostly appeared in literature. In the "Anamin Kitabı" play, these indicators of the spiritual world of Azerbaijan are discussed.

The subject and the purpose of this literary work include such issues as national unity, independence, deep commitment to the roots, national ideology and struggle for independence. There are many studies that consciously or unconsciously leave aside the main idea of the play and see the subject of the play in brothers' alienation from the native language and doing useless things under the outside influence. However, this literary work gives very strong messages. By means of enlightened characters of the play, the author does not only explain what the main service to the Homeland is. The issue is not only the enlightenment, but also the united Azerbaijan, its past and its future.

According to Mirza Jalil, the intellectual must serve the progressive ideas of the period, and any relevant progress for the benefit of the society is only possible if expressed in the mother tongue. Otherwise, there is always a possibility that the society starts imitating or is dominated by others. The young people who come back after receiving education abroad also bring their own new spiritual worlds. While adopting the educational cultures of the places where they live, they forget their national identity and become alienated from their people. The three brothers of the play symbolize alteration and alienation. At the same time, these three brothers are the symbol of homeland split into three parts. The brothers cannot stick to their roots and transform into people useless for their homeland and nation during the period, which requires from the intellectuals responsibility for heading towards independence.

The national issues forced onto the back burner in the Soviet period started to be discussed again when Azerbaijan gained its independence. This year, when the 150th anniversary of his birth is celebrated, Jalil Mammadguluzadeh is the author most talked about in the literary circles of Azerbaijan. His play "Anamin Kitabı" is one of the literary works that preserves its actuality in Azerbaijan. The problems discussed in "Anamin Kitabı" (My Mother's Book), continue to be up-to-date even after 100 years. Needless to say that many things have changed since the period when the play was written but Iran's fanatic religious propaganda as well as the continuing language and cultural hegemony of Russia on some social layers and the political pressure on the state continue. In the result of close observations

made with regard to the influence of Turkey on the intellectuals of Azerbaijan, we can say the following: the vast majority of Azerbaijani intellectuals with Turkish ethnical roots are closely connected to the Turkish world of science and art, committed to their roots and support the idea of being together without losing their own "self" instead of full integration and melting. In this regard, the play contains quite current problems.

